

РОЗДІЛ 8

80 РОКІВ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ: АНТОЛОГІЯ, ЩОДЕННИКИ, ПАМ'ЯТЬ

Походження топонімічних назв місцин, що пролягли між київськими районами Сирець і Лук'янівка, достеменно не відоме. Історики, краєзнавці сперечаються з цього приводу досі. Але про глибокі яруги, що простягнулися від північно-західної околиці Києва до Дніпра під загальною назвою Бабин Яр, сьогодні знають у всьому цивілізованому світі. Якщо для народів Західної й Центральної Європи зловісним символом Голокосту є Освенцим, то для східноєвропейської історичної пам'яті таким травматичним маркером є Бабин Яр у Києві. Дослідження й оприлюднення матеріалів київської трагедії почалось одразу після звільнення міста від нацистів восени 1943 р. Але під тиском ідеологічних обставин більшість подій, які мали місце в окупованій нацистами столиці УРСР, у радянські часи часто залишалися за межами офіційної історіографії, хоча повністю ігнорувати все, що відбулося протягом 778 днів у Києві, було неможливо.

До проголошення незалежності України, в радянські часи, жертвність і трагедія Бабиного Яру використовувалися радянською ідеологією виключно з агітаційно-пропагандистською метою. 80-річчя вшанування жертв нацистського геноциду в незалежній Україні продемонструвало, що ця подія стала частиною української національної пам'яті, до збереження якої долучилися євреї, українці, роми та представники громадянського суспільства.

Українська спільнота ніколи не була байдужою до трагедії єврейського народу в роки Другої світової війни. Протягом 1942–1944 років у пресі з'явилися емоційні, вражаючі вірші відомих поетів В. Сосюри, М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, які висловлювали щирю солідарність з єврейським народом, котрий пережив трагедію нацистського Голокосту.

Документально доведено, що в листопаді 1941 року радянські засоби масової інформації вперше сповістили світові про масові

вбивства євреїв у Києві. Від того часу такі сумні повідомлення стали систематичними в ЗМІ. У науковців існує думка, що в такий спосіб кремлівське керівництво намагалося привернути увагу, насамперед, урядів США та Великої Британії, впливових у цих країнах представників єврейських громад, щоб одержати військову, економічну та фінансову допомогу. Адже німецькі війська швидко рухалися до радянської столиці. 1 січня 1942 року Вашингтонська конференція 26 країн антигітлерівської коаліції проголосила про необхідність покарання нацистських катів за злочини проти людства і людяності. Наскільки дійсно щирими були дії сталінського керівництва, свідчать факти. 1942 р. у Ванзеї гітлерівською верхівкою було прийнято план „остаточного вирішення єврейського питання”. А в Радянському Союзі тоді ж почала розгортатися чергова кампанія проти „єврейського засилля” в культурі та мистецтві, що викликала наступний спалах антисемітизму [25, с. 149–150]. Відомий дослідник Г. Костирченко звертає увагу на такий факт: готуючись до Вашингтонської зустрічі, керівник МЗС В. Молотов акцентував увагу на тому, що жертвами нацистів у Бабиному Яру у Києві, а також у Львові, Одесі та інших містах України стали переважно євреї. Але вже в наступній ноті (28 квітня 1942 року) наголоси розставлялися по-іншому – від рук нацистів загинули „мирні радянські громадяни” [18, с. 226]. Так було покладено початок радянській політиці заперечення Голокосту. Свого часу відомий в СРСР науковець С. В. Тарле намагався прорвати завісу інформаційного мовчання, ставлячи до влади низку незручних запитань: 1. Чому не було попередження про акції нацистів єврейському населенню? 2. Чому не було здійснено жодної спроби врятувати єврейське населення від терору в Галичині та вбивств у Бабиному Яру? 3. Чому не було відзначено жодною державною нагородою тих, хто переховував євреїв від фашистів, хоча ці люди ризикували своїм життям і життям своїх рідних? [1, с. 35]. Після звільнення Києва від нацистів 6 листопада 1943 року в місті почала працювати державна надзвичайна комісія з розслідування злочинів окупантів, що коїлися протягом 2-х років німецького „нового порядку”. До складу ДНК увійшли відомі всій країні люди. Комісією було

встановлено загибель на теренах Києва 195 тис. людей і закцентовано на тому, що в Бабиному Яру страчено понад 100 тисяч чоловіків, жінок, дітей і старих. У Сирецькому рові, що простягався поруч з урвищами Бабиного Яру – понад 25 тисяч мирних громадян і військовополонених [26, с. 548]. 1945 р. ще давав надії на прийняття урядового рішення на спорудження пам'ятника в Бабиному Яру. Документ підписав на той час заступник Голови РНК УРСР М. Бажан [16, с. 101].

У січні 1946 року в Києві, в Будинку офіцерів, відбувався гучний судовий процес над нацистськими злочинцями, що скоїли масові вбивства людей на теренах України чи керували ними. У виступі прокурора, що представляв сторону звинувачення, зазначалося: „Столиця багатостраждальної України ніколи не забуде трагедії Бабиного Яру – трагедії масового знищення єврейського населення міста. Йшли жінки, старі, діти, німці їх роздягали, гнали до задалегідь підготовлених ям і холоднокрівно розстрілювали, відривали від матерів дітей і живими кидали їх у могили” [19, с. 145]. Таким чином, на Київському процесі 1946 року акт знищення євреїв нацистами за національною ознакою юридично було зафіксовано. І в той же час на країну насувалася хвиля „жданівщини”, боротьба з „безродними” космополітами, яка мала відверто антисемітський підтекст. Ще восени 1943 року, після звільнення Києва від нацистів, по місту гітлерівська агентура почала активно поширювати чутки про те, що знову наїхали євреї, знову захочуть панувати над місцевим населенням. Поплічники окупантів і окремі радянські номенклатурники не цуралися відвертої брехні – євреї на Євбазі скуповують ордени та медалі, хоча на фронті їх ніхто не бачив. На маргінальному рівні й через 75 років залишаються ті, хто не припиняє поширювати цю відверту нісенітницю. Коли в Україну після вигнання гітлерівців почали повертатися евакуйовані, інваліди, поранені, знедолені війною люди, їх зустрічала повна байдужість і нерідко відверті знущання з боку влади. Скаргами на дії радянських чиновників була переповнена пошта Єврейського Антифашистського Комітету. Писали люди і особисто І. Еренбургу [34, с. 176]. В долі українських і київських євреїв 1946 рік став трагічно-

вирішальним. За висловлюванням відомого російського історика М. Гефтера: „Сталін крок за кроком йшов до свого остаточного вирішення. Його страх перед минулим і майбутнім породжував ненависть до жертв війни, тих, хто дивом вижив: полонених, жінок чи дітей, і навіть до тих, хто знайшов свій кінець у Бабиному Яру” [11, с. 50]. З початком „холодної війни” розпочалася масштабна боротьба з „генетиками”, „кібернетиками”, „імперіалістичною сіоністською агентурою”, „лікарями – отрутуниками в білих халатах”. Друга половина 1952 – початок 1953 рр. нагадували євреям СРСР переддень „Кришталевої ночі” в Німеччині. Зі спогадів відомого київського архівіста Р. Вассерштейна: „У дворах, на вулицях, в транспорті євреїв піддавали різноманітним образам і приниженням. У лікарнях і поліклініках до євреїв-лікарів принципово не записувалися жителі. Все це підтримувалося владою. Постійно ходили розмови про те, що євреїв України і Києва, в першу чергу, будуть кудись переселяти. На вулицях і в транспорті більшість євреїв ходили опускаючи голови долу, щоб не зустрічатися поглядами з перехожими. Мій сусід по двору по вул. Малопадвальной Юрка попросив, щоб я поки що до них додому, на всяк випадок, не заходив...” [28].

Тільки смерть Сталіна зупинила масову депортацію єврейського населення у віддалені райони Сибіру, де більшість з них мала загинути ще в дорозі [3, с. 402]. Для цих останніх, порочних сталінських часів є важливим, беззаперечним фактом – усупереч владі від осені 1946 р. на місцях масових страт киян у Бабиному Яру стали проходити стихійні мітинги в пам’ять про загиблих [16, с. 102]. Шанування жертв нацистського терору було не тільки збереженням пам’яті про трагедію минулої війни, а й мужнім викликом сталінізму. Одразу після смерті кремлівського диктатора більшість євреїв, репресованих за стандартними звинуваченнями 1940–1950-х рр., було реабілітовано. Але юдофобська параноя зберігалася серед найвищих ешелонів компартійної влади і, насамперед, силових структур – КДБ [40, с. 426]. За розпорядженням міського голови Києва на місцях масових розстрілів 1941–1943 років на Сирці виникло велике звалище. А глибокі урвища Бабиного Яру затопили технічними водами з київських

підприємств. Як свідчать архіви, органи київської міліції, на території Бабиного Яру постійно відбувалися акти вандалізму – пошуки коштовних речей загиблих невідомими особами [2, с. 18]. 13 березня 1961 року стався прорив дамби на Сирці. За неофіційними даними, Куренівська трагедія забрала життя 1500 чоловік. Хоча остаточно кількість загиблих не було встановлено. Серед містян ширилися чутки про помсту Бабиного Яру. І тоді офіційна влада прийняла остаточне рішення: на місці Сирецьких яруг побудувати новий житловий масив з атракціонами, спортивними майданчиками та зонами відпочинку. Серед кіл єврейської та української інтелігенції в ті дні активно ширилася думка: „1941 року тут фашисти вбивали людей, а теперішнє керівництво хоче знищити пам'ять про жертви гітлерівського терору”.

Великий суспільний резонанс 1961 року мав вірш Є. Євтушенка „Бабий Яр” та роман-документ А. Кузнєцова „Бабий Яр” (1966 р.), із якого цензура вилучала як окремі рядки, так і цілі сторінки тексту. Вислів поета Є. Євтушенка „Над Бабьим Яром памятников нет” дуже швидко став „крилатим”. Радянська номенклатура почала розглядати його як особистий виклик. 24 вересня 1961 року газета „Литературная жизнь” помістила на своїх шпальтах „Мой ответ” номенклатурного літератора А. Маркова, який за сталінськими стандартами звинувачував поета Є. Євтушенка в космополітизмі й антипатріотизмі. Вся номенклатурно-бюрократична система відверто підтримувала позицію А. Маркова і ненавиділа поета Є. Євтушенка, чію творчість називали брехнею, відступом від комуністичної ідеології на позицію буржуазної ідеології [24, с. 9]. Але іншої думки було демократичне українське суспільство.

1966 року, у вересневі дні 25-річчя київської трагедії, на місцях розстрілу відбувся несанкціонований владою мітинг. У щільному оточенні працівників міліції та оперативників КДБ сотні людей висловлювали протест проти того, що компартійна влада забуттям обходить розстріли в Бабиному Яру. З промови І. Дзюби перед учасниками мітингу: „Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі і тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша

спільна трагедія, це трагедія перш за все українського і єврейського народів” [24, с. 10].

Міжнародна та геополітична ситуація в світі вимагала від радянського керівництва шукати компромісів з керівництвом урядів США та Західної Європи, не відрікаючись від свого ворожого ставлення до єврейської держави Ізраїль на Близькому Сході. Саме такий політичний контекст змусив керівництво республіки погодитися у 1966 році поставити в Бабиному Яру закладний камінь, де в майбутньому повинен бути споруджений пам’ятник на честь радянських громадян та військовополонених солдат і офіцерів, які загинули від німецько-фашистських загарбників. Невдовзі закладений камінь справді з’явився й одразу став проблемою для тоталітарної влади. Як свідчить відомий історик-архівіст С. Карамаш, біля місця закладки стали збиратися всі, хто пошановував загиблих, влаштовувалися жалобні зібрання. Але людей з квітами, вінками та поминальними стрічками оточувала міліція і пускала в хід військові ремені, щоб розігнати натовп. Організаторів ходи забирали на 15 діб, начебто за адміністративні правопорушення [16, с. 104].

Пакет Гельсінських угод, який СРСР вимушений був підписати 1975 року, вимагав від радянського керівництва дотримуватися гуманітарних норм, визнаних усім цивілізованим людством. Посилювався тиск на кремлівське керівництво з боку багатьох єврейських громад, очільники яких відігравали чималу роль у політичному та економічному житті своїх країн. Протестні настрої виявила і частина євреїв СРСР, виступаючи проти відвертої антисемітської політики керівництва країни. Зрештою, 2 липня 1976 року на Сирці урочисто відкрили монумент „Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам радянської армії, розстріляним німецькими фашистами під час Великої Вітчизняної війни”. Керівником авторського колективу монументу був видатний український скульптор, народний художник СРСР М. Лисенко, а також видатні митці О. Вітрик, В. Сухенко, А. Ігнащенко, М. Іванченко, В. Іванченков [17, с. 51, 515–516]. Зазначимо, що на відкритті монументу найвище партійне керівництво УРСР не було присутнім, поклавши

відповідальність на Раду Міністрів республіки. Факт не залишився непоміченим. Із інтерв'ю з відомим українським фотохудожником, героїчним учасником руху Опору в роки Другої світової війни, спецкором республіканської газети „Радянська Україна” Я. Давидзоном: „Після війни мені пощастило знімати багатьох політиків, науковців, космонавтів, ілюструвати відомі книги і альбоми. Мені довіряли навіть супроводжувати українські партійні делегації на з'їзди КПРС в Москві. З Володимиром Щербицьким пересікався не раз в офіційній чи неофіційній атмосфері. Перекоаний, він не був антисемітом. Його дії в національному питанні цілком залежали від кремлівського керівництва. Мені часто здавалося, що він їх просто боявся. Суслова, який відповідав у ЦК КПРС за гуманітарну політику, остерігався більш за всіх” [28].

Бронзовий монумент з 11 постатей, що постав над Бабиним Яром, одразу викликав масу запитань і став темою для дискусій, які тривають досі. Серед важливих дискусійних тем означимо дві провідні. Перша, чи відповідає монументальне зображення панорамним подіям, які відбувалися в цій місцині від вересня 1941 по листопад 1943 року? І, друге, чи дійсно пам'ятник побудований не на тому місці, де відбувалися трагічні події? Щоб дати об'єктивну відповідь на перше запитання, треба добре орієнтуватися в контексті історичних подій. Багатопрофільну композицію можна осмислити лише засобом спостереження з різних кутів огляду. На передньому плані героїчні постаті підпільника, військовополоненого та матроса Дніпровської флотилії, що затуляє собою стару жінку. Вражає постать молодої дівчини, яка йде назустріч летючим фашистським кулям. З тилового боку зображено дівчинку, яка голосить над мертвим тілом дідуся, і атлетичного вигляду чоловіка – образ футболістів Київського „Динамо”, страченого в Сирецькому концтаборі. Кульмінаційним образом композиції є образ жінки-матері з дитиною нагорі монументу. В розірваній вишиванці зі зв'язаними за спиною руками вона годує грудьми малюка – вічний символ перемоги життя над смертю. Єврейську тему, чи іншу національну проблематику, звісно, знайти на монументі радянських часів неможливо. Але час і людські емоції робили важливу справу. В

образі старенької, яку захищає своїм тілом матрос Дніпровської флотилії, багатьом киянам і гостям столиці єврейського походження вона видавалася дуже рідною та знайомою. „Це точно моя дорога мати!” чи „Це точно моя люба бабуся, що загинула в Бабиному Яру”, – не раз голосили відвідувачі меморіалу на Сирці [24, с. 20].

Питання щодо локації пам'ятника не потребує особливих пояснень і полеміки. За 200 м від композиції простягнулася міська дорога, яка виникла на місці Сирецького рову. Під час роботи ДНК в м. Києві 1943 року саме тут було віднайдено тисячі фрагментів людських тіл, які не встигли знищити нацисти. Відома дослідниця трагедії Бабиного Яру Т. Євстаф'єва, посилаючись на спогади архітектора А. Ігнащенка, зазначила, що під час спорудження фундаменту будівельники та група архітекторів наштотувалися на десятиметровий шар людського попелу. Архітектор стверджував, що, за його дослідженнями яру, на цьому місці фашисти пересівали попіл спалених людей, щоб знайти золоті коронки, обручки тощо [13, с. 21–31]. Пізніше, в інтерв'ю київській журналістці, відомий архітектор З. Маркензон розповів маловідомі факти, які супроводжували будівництво пам'ятника. Виклики в ЦК КПУ були регулярні. Обговорювалися фінансові можливості й політичні наслідки проекту. Постійно наголошувалося, що у держави немає коштів на всю панорамну композицію, тож архітектори вимушені були орієнтуватися виключно на героїко-патріотичні зображення. А ще керівник українських комуністів висловлював особистий погляд на проект: „Якби ці люди загинули в боях за Батьківщину – це одна справа. А так їх там, в ярах, як баранів постріляли” [25, с. 105].

Після голосного відкриття монументу його було включено до історико-культурних об'єктів столиці. А також він став частиною екскурсійної програми міста: „Ніхто не забутий”. Для екскурсиводів було спеціально розроблено дорожню карту маршруту, яка включила стадіон „Старт”, де, за однією з версій, відбувся „матч смерті” футболістів київського „Динамо” з командою гітлерівських військових. В основі екскурсійного маршруту, звісно, пролягав монумент на Сирці, який треба було оглядати з різних туристичних локацій. Спеціальний текст екскурсивода, затвердже-

ний Київським бюро подорожей та екскурсій, рецензований відповідними ідеологічними установами, був обов'язковий для відтворення. Акценти в розповіді ставилися на героїко-патріотичні сторінки оборони Києва, трагедію нацистського окупаційного режиму та історичне значення визволення столиці УРСР.

Головною темою були непереможність і жертвність радянських людей. Про трагедію Голокосту взагалі не згадувалося. Без наголосів підкреслювалося, що єврейське населення міста було однією з жертв гітлерівського режиму. Згадувати про вірш Є. Євтушенка та роман-документ А. Кузнецова „Бабин Яр” було категорично заборонено. Біля оглядового майданчика постійно чергували працівники КДБ. У дні державних свят, коли біля монументу збиралося чимало екскурсійних груп, кількість чергових збільшувалася. Особливо не криючись, працівники КДБ підходили до туристичних груп і уважно прослуховували текст екскурсовода і його відповіді на запитання чи коментарі туристів.

Боротьба партноменклатури та КДБ з пам'яттю про трагедію Бабиного Яру займає особливе місце в історії. Розсекречені документи Галузевого архіву Служби безпеки України дають можливість наочно в цьому переконатися. У 25 опублікованих документах КДБ УРСР міститься інформація про заходи радянських служб та МВС у справі боротьби з сіонізмом та „єврейським екстремізмом” у 1966–1978 роках. Директор Галузевого державного архіву СБУ А. Когут зазначає: „Щороку, напередодні річниці розстрілів у Бабиному Яру 29 вересня чекісти відзначали в свої документах наявність у так званих "єврейських екстремістів" намірів вшанувати жертв Бабиного Яру, а значить – використати річницю трагедії "з провокаційною метою" для "антигромадських проявів". КДБ намагалося всіляко перешкодити будь-яким поминальним акціям, що не вписувалися в комуністичну ідеологію” [36]. 29 вересня 1974 року загін радянських дружинників припинив спробу євреїв покласти до пам'ятного каменя в Бабиному Яру вінки, букети та синьо-білі стрічки з написами „Жертвам фашизму” та „Ми не забудемо. Євреї Риги і Москви” й установити дві металеві зірки Давида. Всі предмети дружинники вилучили [36]. 30 вересня 1975 року голова КДБ УРСР В. Федорчук надіслав до

ЦК КПУ інформаційне повідомлення, в якому сповіщалося, що 29 вересня 1975 року група сіоністських екстремістів із кола „отказників” намагалися використати річницю розстрілів радянських громадян у Бабиному Яру для здійснення провокацій з метою націоналістичного й антигромадського проявів. За участю Київського міського КП України, УКГБ по Київській області, спільно з УВС м. Києва здійснено комплекс попереджувально-профілактичних і оперативних заходів, спрямованих на виявлення дій сіоністів у районі Бабиного Яру та запобігання цьому [13].

Історик В. Гриневич висловлює думку, що, виходячи з наведених обставин, радянське керівництво УРСР прийняло рішення перенести відкриття монументу в Бабиному Яру на липень 1976 року, щоб віддалити подію в часі від вересневих днів під різними приводами. Науковець стверджує, що значній кількості охочих бути на урочистих подіях чинилися різноманітні перешкоди. Когось знімали з потягів, інших попереджали про можливий арешт. Незважаючи на тиск влади, десятки євреїв з різних куточків СРСР з вінками готувалися йти до Бабиного Яру і брати участь в офіційній церемонії. Однак такі групи своєчасно були затримані й направлені до відділків міліції, де їх протримали до пізнього вечора. Людей відпустили лише тоді, коли на дворі стемніло і біля пам'ятника вже нікого не було. Група активістів повернулася до Москви, де продемонструвала вінки іноземним журналістам [5].

Від 1977 року, як стверджує В. Гриневич, офіційні мітинги в Бабиному Яру вже не проводилися. Але меморіал активно використовувався з агітаційно-пропагандистською метою для радянських та іноземних туристів. Влада постійно контролювала процеси, які відбувалися навколо монументу і прилеглих до нього територій. Із доповідної записки КДБ УРСР Першому Секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому 25.09.1978: „В зв'язку з можливим використанням просіоністськими елементами річниці розстрілів німецькими фашистами радянських громадян в Бабиному Ярі для здійснення ворожих проявів КДБ УРСР спільно з УКДБ по м. Києву і Київській області проводить заходи, направлені на своєчасне виявлення таких намірів і недопущення їх здійснення

29 вересня 1978 року”. Як стверджується в документі, основою цих заходів мало стати компрометація єврейських активістів, вплив на єврейських екстремістів оперативними засобами, використання впливу на них громадськості, сусідів, членів трудового колективу, проведення пропагандистських акцій. А головне – не допустити приїзду до Києва на 28–29 вересня єврейських націоналістів із Одеси, Харкова, Вінниці, Чернівців і ряду інших міст СРСР [14].

Після Московської олімпіади 1980 року в СРСР було відзначено нові спалахи антисемітизму в зв'язку з виїздом радянських громадян єврейської національності до США та Ізраїлю. На супротив міжнародному сіонізму в країні розпочалися заходи проти збереження пам'яті жертв Голокосту [31, с. 51–54]. Колишній малолітній в'язень гітлерівського гетто, громадський діяч, історик Б. Забарко з боєм писав про той час: „Не збиралися свідчення і спогади тих, хто пережив нацистський геноцид, хто воював з нацистами в партизанських загонах. Тема Голокосту замовчувалась і не висвітлювалась в жодному випадку з історії СРСР і УРСР” [15, с. 10–11].

Насправді залишити серед „білих плям” історії тему Голокосту і трагедії Бабиного Яру було неможливо. І тому у висвітленні проблем Другої світової війни заангажовані радянські історики часто потрапляли в курйозні ситуації. Так, 1983 року в Москві побачив світ „Военный энциклопедический словарь”, підготовлений фахівцями Інституту військової історії. У рубриці „Бабин Яр” було зазначено, що Бабин Яр, головним чином, є місцем трагедії київських євреїв [10, с. 59]. Але вже 1985 року у виданні енциклопедії „Великая Отечественная война” Інституту військової історії зазначалося, що Бабин Яр – це північна частина Києва, де гітлерівські загарбники розстріляли десятки тисяч радянських мирних громадян (українців, євреїв, росіян) [8, с. 73]. Не залишилася поза увагою історіографії і праця Т. Першиної „Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. ”, де авторка стверджувала, що в убивстві єврейського населення нацистами активно брали участь їх єдиновірці-сіоністи [4, с. 161].

Проголошення незалежності України дало потужний поштовх для правдивої і об'єктивної оцінки трагедії Бабиного Яру. Не випадково, що вже восени 1991 р., практично через місяць після проголошення Акта державної незалежності України, на 50-річчя вшанування жертв нацистського геноциду на багатолюдному мітингу, в присутності світових міжнародних лідерів, Голова Верховної Ради України Л. Кравчук виступив з яскравою промовою. Від імені Української держави і народу України він засудив тих, хто в роки Другої світової війни скоював злочини проти людства та людяності, й тих, хто десятиліттями з ідеологічних міркувань замовчував страшну правду. Майбутнє України Л. Кравчук бачив у міжнаціональному мирі й злагоді, що мали стати в основі національної політики молодої незалежної країни. 50-річчя вшанування пам'яті жертв Голокосту в Києві мало потужний міжнародний резонанс і активізувало історичні розвідки науковців.

Від осені 1991 року державні та місцеві архіви розкрили свої таємниці читачам. Документи й матеріали зі сховищ підняли до читальних залів. Одним із перших дослідників Голокосту і трагедії Бабиного Яру став голова Республіканського товариства єврейської культури, письменник і громадський діяч І. Левітас (посмертно нагороджений званням Герой України. – 2021 рік). Його перу належать понад 10 книг – спеціальних досліджень з історії трагедії Бабиного Яру. Більшість цих видань було підготовлено за новітніми матеріалами українських і зарубіжних архівів, спогадів багатьох свідків злочинів нацистів на теренах України, безпосередньо в Києві; в'язнів гетто й концтаборів, учасників антифашистського підпілля, Праведників народів світу та Праведників Бабиного Яру, євреїв – бійців і командирів, які брали участь у Другій Світовій війні та звільняли Україну від нацистів. І. Левітас одним з перших дослідників поставив під сумнів офіційну кількість жертв нацистського „нового порядку”. Адже за німецькими документами вочевидь виникає певна суперечність. Так, у звіті оперативної групи „Ц” з Києва від 7 жовтня 1941 року № 106 значилося, що 29 і 30 вересня 1941 року в місті, у Бабиному Яру, було страчено 33 771 єврея. Звіт про діяльність зондеркоманди 4А

з Києва від 12 жовтня 1941 року вже фіксує нову кількість страчених загалом 51 тис. На момент вступу в Київ гітлерівськими окупантами зафіксовано кількість єврейського населення приблизно 150 000 чол. З цього приводу І. Левітас писав: „Цифри викликають сумніви. Перше: самі окупанти вважали, що в місті залишилось 150 000 євреїв. Так куди ж поділись більше ніж 100 тис. людей, якщо розстріляно було менше 34 тисяч? Припустимо, що німці могли помилитися в розрахунках, але ж не настільки ж” [22]. В міркуваннях І. Левітаса зберігається вагомий дослідницький сенс. Ще раз підкреслимо, що гітлерівські війська ввійшли в місто 19 вересня 1941 року. В усіх районах Києва було створено комендатури й поліційні осередки. Активно запрацювала агентурна мережа, служба безпеки, СД та ін. Деякі місцеві активісти допомагали окупантам складати списки комуністів, радянських активістів і особливо євреїв, що залишились у місті. Разом з поліцейськими двірники обходили будинки й переписували мешканців, які не виїхали з Києва. Керівникам будинків і двірникам було дозволено зупиняти людей на вулиці, перевіряти документи і місце прописки. З районів Києва списки потрапляли до Миської Управи, а та, в свою чергу, передавала їх до німецьких спецслужб. За таких обставин і враховуючи урбаністику довоєнного Києва, цифра в 150 000 євреїв напередодні трагедії видається реальною навіть за незначних похибок [23].

Від перших днів нацистської окупації Києва, готуючись до акції в Бабиному Яру, нацисти поширювали чутки, що євреї скрізь шкодять німецькій владі, а також влаштовували вибухи на Хрещатику, тому мають нести колективну відповідальність за скоєні злочини. На маргінальному рівні цей модернізований міф дожив до нашого часу. Серед „нових” істориків Другої світової війни поширюється ще один популярний міф: злочини нацистів проти мирного населення пояснюються акціями помсти, викликані діями радянських партизанів і підпільників. Професор Оксфордського університету К. Кунц спростовує такі „концепції” і повертає нас до реальності. Наміри знищити євреїв Гітлер відверто висловив у праці „Майн Кампф”, що побачила світ 1925 року. А підготовку до „остаточного вирішення єврейського питання”

нацисти розпочали за 6 років до нападу на Польщу. На вербальному рівні цю тему спільно проговорювали в уряді, націонал-соціалістичній партії та СС [20, с. 36]. Звісно, пропагандистські твердження, що страти євреїв у Бабиному Яру – помста за вибухи в центрі міста, належать до бруталних фальсифікацій. Адже знищення єврейського населення айнзацгрупами СС на теренах України розпочалось одразу після початку плану „Барбаросса”. Наприклад, у Львові гітлерівська провокація спрацювала частково, коли нацисти відкрили в’язницю НКВС, де сталінські „чекісти” вбили без суду і слідства сотні людей під час втечі з міста. Окупанти звинуватили в цьому євреїв. Свого часу відомі історики Я. Хонігсман та Р. Мирський переконливо спростували ці вигадки.

Я. Хонігсман, спираючись на розслідування газети „Високий Замок” за 1993 р. стверджує, що серед розстріляних НКВС у Львівській в’язниці було чимало євреїв [38, с. 230].

Кривавий слід айнзацгруп СС простежується від західних кордонів до Києва: Рівне, Луцьк, Коростень, Коростишів, Житомир, Бердичів [21]. Усі ці місця зазначені як „юденфраї” – чисті від євреїв, хоча ніяких вибухів тут не відбувалося. Зі звіту фельдкомендатури № 197 м. Житомира: „Майже на всій території комендатури євреїв більше немає. Утворення нових гетто виключається, після того як більшість євреїв було розстріляно СД [39]. Відомий ізраїльський історик, учасник антинацистського спротиву І. Арад в дослідженнях звертає увагу на незаперечний факт: німецька армія і військова адміністрація, створені на окупованих територіях, вели активну антиєврейську політику, відповідно до наказів головного командування армії, сприяли та надавали допомогу групам СС, що здійснювали Голокост. Тому Вермахт поділяє з СС усю відповідальність за знищення євреїв на окупованих територіях [4, с. 70, 74]. Звіти айнзацгруп СС, датовані з липня по жовтень 1941 р., вказують на розширення географії масових убивств, а також на етнічну належність страчених. Після знищення євреїв та ромів жертвами нацистів стають представники інших національностей і, в першу чергу, українці. Тасмний документ „Деякі міркування щодо ставлення до чужинців на Сході” (травень 1940 р.), як свідчить німецький історик Х. Хене

передбачав жорстоке ставлення до поляків, українців, білорусів. У документі зафіксовано: „Такі етнічні поняття, як українці, гурали, лемки, в "нашій зоні" повинні повністю зникнути” [37, с. 236]. Навесні 1942 року гітлерівською верхівкою були зроблені певні уточнення до генерального плану „Ост”. Спеціальна рубрика плану „До питання про українців” підкреслювала, що за рішенням головного управління імперської безпеки на територію Сибіру мають бути переселені також західні українці. При цьому передбачалося переселення 65% населення. Що означає в документах III Рейху слово „переселення”, добре відомо [33].

Расова політика гітлерівської Німеччини наочно постала в окупованому Києві. Дуже важливі свідчення залишив український публіцист і громадський діяч Ф. Пігідо-Правобережний, свідок подій 29 вересня 1941 року в Києві: „Багато тисяч людей, переважно старих, – але й не бракувало й людей середнього віку, – рухалися в напрямку Бабиного Яру. А дітей, дітей... Господи, скільки там було цих дітей! Все це рухалося, обтяжене вузлами, кufрами й дітьми. Подекуди старих та хворих, що не мали сили рухатись, везли, мабуть сини та дочки, самотужки на візочках. Дехто плаче, інші заспокоюють. Більшість рухається самозосереджено, мовчки, з виглядом приречених. Було це тяжке видовище... Цей великий "ісход" справив на киян гнітюче враження й посіяв перші сумніви щодо сподіваної визвольної місії Гітлера”. Пігідо-Правобережний згадує також, що у Києві було чимало міжнаціональних шлюбів, тому за нацистським наказом збиратися для „переселення” приходило з родинами чимало українців [29, с. 102]. Більшість українців, зазначає автор, дуже швидко побачили справжню природу „німецьких визволителів” і змінили своє ставлення до них. Зі спогадів киянки, Праведниці народів світу Софії Ярової: „Як тільки фашисти увійшли до Києва, вони почали переслідувати євреїв. Не тільки я, а всі, хто міг, допомагав їм, переховував своїх друзів і однокласників. Хоча були і інші. Вдень 19 вересня до мене прийшов весь збуджений сусід. Обличчя сяє. Був в центрі міста, там німців зустрічають. Все. Закінчилася сталінська влада. Кінець жидівській владі. Я його сильно присоромила і він пішов. Наступного дня, вранці, чую, що

хтось як звір виє у мене під дверима. Обережно відкриваю і бачу, що на сходах сидить, тримається за голову цей, мій сусід, плаче і виє як тварина – "Німці дочку згвалтували!" [28]. Ще не закінчилися жовтневі розстріли євреїв у Бабиному Яру, а по Києву вже ширилися накази коменданта м. Києва генерал-майора Ебергарда про розстріли 300 мешканців м. Києва для запобігання диверсійним актам. В окупованому місті вони стали повсякденністю [30, с. 85]. Відомий голландський історик К. Беркгоф один із перших зарубіжних істориків розповів про штучний голод, за допомогою якого нацисти скорочували населення Києва. Якщо на 1 квітня 1942 р., коли Голокост став реальністю, в місті офіційно налічувалося 352 000 мешканців, то на середину 1943 року, більш ніж за чотири місяці до кінця німецької окупації, в Києві офіційно мешкало 295 600 людей. Політика голоду була важливим чинником, адже вона значною мірою відповідала роздумам Гітлера і Коха про знелюднення міста [7, с. 190].

У день 80-х роковин трагедії Бабиного Яру Галузевий Архів СБУ відкрив фонд зі спогадами очевидців для публічного доступу. Одним із важливих свідчень є покази Надії Горбачової. Для тих, хто роками досліджував трагедію Бабиного Яру, ці матеріали не були несподіваними. Свідчення Н. Горбачової розкривають жахливу картину Бабиного Яру та Сирецького концтабору за весь час нацистської влади в Києві. Розстріли, катування, спалювання людей живцем, нелюдські знущання над в'язнями були жахливою повсякденністю [30, с. 126–127]. „В грудні 2018 року разом з науковцями Національного музею історії Другої світової війни ми проводили "круглий стіл" для вчителів історії міста Києва, який був присвячений трагедії нацистсько-окупаційного режиму в Україні”. Детально розглядалися події в Бабиному Яру. Круглий стіл підходив до завершення, коли слово взяла вчителька історії: „Війська Першого українського фронту стрімко наближалися до Києва. Німці лютували, передчуваючи свій кінець. Все нищили, палили, безглуздо вбивали людей просто на вулицях. Бабуся з мамою втекли в селище Білогородку, зробили копанку-землянку, як і інші втікачі з палаючого міста. Тиждень йшли бої за Київ, летіли бомби і снаряди. Голодні і холодні люди сиділи в цих

копанках. І раптом все стихло. Серед цієї тривожної, невизначеної тиші сміливці поглянули із землянок – наші йдуть. По осінній багнюці дійсно рухались колони солдат. Люди-тіні вилазили зі своїх схованок, повзли назустріч колонам військових, хапали їх за чоботи і цілували краї шинелей визволителів” [28]. Початок і середина 1990-х рр. були в Україні складними в політичному й соціально-економічному сенсі. Відбувалася дуже небезпечна радикалізація суспільства і суспільної думки. На початку 1996 року в газеті „За вільну Україну” за підписом авторки Тетяни Тур (США) з’явилася публікація, присвячена подіям у Бабиному Ярі. Кілька схожих статей пізніше з’явилося в інших ЗМІ, також підписані Тетяною Тур. Як з’ясували науковці, підписантка чи підписант використали псевдоніми, відверто побоюючись наукової й суспільної відповідальності за вміщений текст. Події, які відбувалися в окупованому нацистами Києві, в авторських тезах можна означити так.

1. Аерофотознімки свідчать, що ніяких змін ландшафту в Бабиному Ярі не існує. Тобто, ніяких акцій нацисти в цій місцевості не проводили.

2. Євреїв міста справді зібрали в районі Лук’янівського кладовища, в них відібрали дорогі речі й коштовності, а потім відправили до Мінського гетто.

3. Трагедія Бабиного Яру пов’язана зі сталінським Голодомором 1932–1933 рр. та репресіями НКВС 1937–1938 років.

За нашими розвідками, в Бабиному Яру дійсно підпоховували померлих від Голодомору – Геноциду 1930-х рр. Тут справді в 1937–1938 рр. здійснювалися розстріли сталінським НКВС. Але заперечення Тетяною Тур щодо масових катувань нацистами єврейського населення відомі дослідники Т. Євстаф’єва та В. Нахманович називають зловмисною фальсифікацією [6, с. 61]. Вони, автори новітньої фундаментальної наукової праці, зуміли зібрати й опублікувати найважливіші, переконливі історичні документи про масштаби трагедії. Понад 90% матеріалів, розміщених у монографії, було вперше включено до наукового обігу, вони містили цінну й переконливу інформацію про злочини нацистів та їх поплічників у Бабиному Ярі. Але симпатии

концепції Т. Тур продовжували діяльність тепер уже на теренах сусідньої країни. 1996 р., на 55-ту річницю масових страт у Сирецьких яругах, у Москві побачила світ книга Ю. Графа „Миф о Холокосте”, презентація якої пов’язувалася видавцями з Інститутом перегляду історії в Лос-Анджелесі (США). Немає сенсу коментувати цю працю, побудовану на брутальних фальсифікаціях і пересмикуваннях історичних фактів. Але суголосність концепцій Т. Тур і Ю. Графа проглядається вочевидь, хоча інструментарій і методи фальсифікацій різняться [12, с. 29].

Поява названих „досліджень” збіглася з активізацією певних радикальних сил в Україні, які намагалися протиставити трагедію Биківні – місця поховання жертв сталінських репресій на південно-східних околицях Києва, вбивствам нацистами та їх поплічників мирного населення Києва і перш за все – євреїв на Сирці. Частина присутніх на мітингах радикальних сил у Биківнянському лісі, крім засудження сталінської тоталітарної системи, відверто виголошувала антисемітські промови. Але треба віддати належне керівництву заповідника „Биківнянські могили”. На території меморіалу було встановлено невеличку дзвіничку з зображенням православних і католицьких хрестів, мусульманського півмісяця та юдейської зірки Давида, що, власне, передає етнічний склад закатованих у в’язницях НКВС в місті Києві.

Історія трагедії Бабиного Яру, як і Голокосту в Україні, в цілому буде неповною, якщо не визначити роль співучасників нацистських злочинів. Чисельні історичні документи, матеріали, свідчення учасників подій переконують: допоміжні частини Вермахту і Ваффен СС, агентури Абверу та Гестапо, поліцейні підрозділи, більшість членів міських управ, бургомістри, старшини, старости, редактори колаборантських часописів були безпосередніми чи опосередкованими учасниками гітлерівського геноциду. Спроба окремих істориків роздати їм історичні індульгенції безпідставна. Так само й визначити їх місце в Другій світовій війні серед борців з тоталітарною системою є абсурдом. Питання, власне, давно мало бути закритим. Якби в радянські часи не існувала таємна домовленість між ЦК Компартії Білорусії і ЦК Компартії України: документи про військові злочини поліцій-

них полків, що скоювали вбивства на Київщині і, безпосередньо, в Бабиному Яру, а потім були направлені для каральних актів, у Білорусь дослідникам не видавати, а тримати в спецховищі. На думку партноменклатурників, так треба було вдіяти, щоб не псувати інтернаціональну єдність білоруського та українського народів. Тому зазначена тема є актуальною і ще очікує справжніх об'єктивних дослідників.

За дуже влучним висловом відомого американського історика Т. Снайдера, нам важливо зрозуміти, чому так відбулося, інакше, проігнорувавши минуле, ми всі можемо опинитися біля розстрільної ями [32, с. 10]. Американський історик спонукає до думки: все, що відбулося в роки війни, може реально відбутися з кожним із нас сьогодні, й що потрібно зробити всім нам сьогодні, щоб цього більше не повторилося ніколи.

Від 1990-х років навколо історії трагедії Бабиного Яру почалася конкуренція історичних пам'ятей. Комомеративні прагнення вочевидь виявили пасивність держави в цьому питанні й високу активність громадянського суспільства. За кошти благодійників і громадських організацій у Бабиному Яру виник справжній Сирецький некрополь із різноманітних пам'ятників, пам'ятних знаків та інсталяцій. Саме цей потужний громадський ресурс перетворився на основу колективної й національної пам'ятей. Наближення 80-річчя трагедії Бабиного Яру активізували конкуренцію пам'ятей і наративів між різними політичними, науковими й громадськими силами. Інститут історії НАН України, який об'єднав навколо себе найвідоміших дослідників історії Другої світової війни та Голокосту, презентував суспільству україноцентричний проект і наратив, що має об'єктивно зберегти пам'ять про Катастрофу, з урахуванням сучасних геополітичних викликів, які постали перед сучасною Україною. Трагедія Бабиного Яру й нацистський геноцид в цілому показали універсальність зла. Етнополітика III Рейху виявила себе в ксенофобії і расовій зверхності в ставленні до інших, насамперед слов'янських народів, що були приречені на рабську працю і знищення. З відстані XXI ст. цей фактор зберігається в колективній пам'яті, адже генерація і поширення фашизму в сучасному світі залишаються

реальністю [27, с. 97]. Український історичний наратив викликає не тільки науковий і пізнавальний інтерес, а і безпековий. Він мобілізує громадську думку на консолідацію суспільних настроїв та ідей, на об'єднання різних політичних і національних сил, встановлює емоційний зв'язок між поколіннями української політичної нації. Спостерігаючи за конкурентними з українськими, у тому числі закордонними проектами-наративами, не можемо не звернути уваги на їх чотири суттєві вади.

1. Виокремлення Голокосту у вузьку етнічну проблему, що вочевидь порушує сучасну українську національну пам'ять.

2. Зображення євреїв виключно жертвами нацистів, що є калькою з компартійного підходу в оцінках подій Другої світової війни. 600 тисяч євреїв СРСР героїчно боролися з гітлерівцями і навічно уславились у розгромі фашизму.

Зусиллями І. Левітаса було створено унікальну фотовиставку та літопис єврейського героїзму в роки Другої світової війни, яке переконливо оповідає мовою документів і фактів про подвиги єврейського народу в лавах Радянської Армії, партизанських загонів, підпіллі, жертвних повстаннях у гетто й концтаборах тощо.

1. За дужками конкурентних з українською концепцією залишається безсмертний подвиг українців – Праведників народів світу, які в роки нацистської навали рятували єврейське населення від гітлерівських катів. Разом з Праведниками Бабиного Яру герої-українці тримають першість серед інших народів Європи.

2. У згаданих наративах не залишилося місця для тих, хто своєю жертвністю та героїзмом розгромив нацизм і врятував світ від безумних планів диктаторів III Рейху. Саме про цей подвиг Президент України В. Зеленський сказав: „77 років тому силами Першого, Другого, Третього і Четвертого Українських фронтів з допомогою партизан, підпільників, учасників національно-визвольного Руху Опору, цивільних громадян і всіх, хто боровся з ворогом на фронті й у тилу, нацистів було вигнано з нашої землі. І хай істинну волю і незалежність Україна здобуде лише 1991-му, вона завжди вклонятиметься подвигу всіх і шануватиме пам'ять про всіх, хто захищав її і захистив від нацизму” [9].

Пам'ять про Бабин Яр – більше ніж пам'ять, – вважає Герой України, відомий літератор І. Дзюба. Це – грізна пересторога від нових катастроф, що їх обіцяють маніяки расової, релігійної, ідеологічної, державної чи будь-якої іншої покликаності до перерозподілу світу. Й ця Пам'ять має об'єднувати людей доброї волі різних національностей, різних соціальних станів, різних релігій з усього світу [35, с. 9].

Бібліографічні посилання

1. Айзенштат Я. О подготовке Сталиным геноцида евреев. Иерусалим : Министерство Абсорбции, 1994. 103 с.
2. Анісімов О. Куренівський Апокаліпсис. Київ : Факт, 2000. 92 с.
3. Антонов-Овсиенко А. Портрет тирана. Москва : Грэгори-Пэйдж, 1994. 479 с.
4. Арад И. Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1939–1945). Иерусалим : Яд-Ва Шем, 1990. 366 с.
5. Бабин Яр після Бабиного Яру. *Бабин Яр: історія і пам'ять* (за ред. В. Гриневича, П. Магочого). Київ : Дух і літера, 2016. С. 148.
6. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 кн. Кн.1. *Историческая томография. Хронология событий.* (сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович). Київ : Внешторгиздат Украины, 2004. 730 с.
7. Беркгоф К. Жнива розпачу, життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. 455 с.
8. Великая Отечественная война 1941–1945. Энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
9. Відеозвернення Президента України 28 жовтня 2021 року, в зв'язку з 77-річчям звільнення України від нацистів. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/zvernennya-prezidenta-z-nagodi-77-yi-richnici-vignannya-naci-1937>
10. Военный энциклопедический словарь (председатель ред. кол. Н. В. Огарков). Москва : Воениздат, 1983. 863 с.
11. Гефтер М. Я. Эхо Холокоста и русский вопрос. Москва : НПЦ „Холокост”, 1995. 294 с.
12. Граф Ю. Миф о Холокосте. Правда о судьбе евреев во Второй мировой войне. Москва : Русский вестник, 1990. 77 с.
13. Евстафьева Т. Бабий Яр: послевоенная история местности. *Бабин Яр: масове вбивство: пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 року.* Київ, 2012. С. 21–31.

14. Електронний архів Українського Визвольного Руху. URL: [avr.org.ua/view doc/24883](http://avr.org.ua/view/doc/24883).
15. Забарко Б. Живыми остались только мы. Свидетельства и документы. Киев : Задруга, 2000. 578 с.
16. Карамаш С. Бабин Яр – у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). Київ : Вид-во КММ, 2014. 256 с.
17. Київ : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : УРЕ, 1981. 760 с.
18. Київський процес. Документи і матеріали / упоряд. Л. Абраменко. Київ : Либідь, 1995. 208 с.
19. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва : Международные отношения, 2001. 784 с.
20. Кунц К. Совесть нацистов. Москва : Ладомир, 2007. 400 с.
21. Левітас Ф. Бабий Яр. Судьбы и память. Киев : Наш час, 2016. 144 с.
22. Левітас И. Неразгаданные тайны Бабьего Яра. *Еврейские вести*. 1993. № 17/18. С. 218.
23. Левітас Ф. Холокост на Украине (по материалам украинских архивов). *Проблемы Холокоста*. Запорожье : Премьер, 2002. № 1. С. 71.
24. Левітас Ф., Шимановский М. Бабий Яр. Страницы трагедии. Киев : Слід и К, 1991. 54 с.
25. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ : Вирій, 1997. С. 149–150.
26. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. Москва : Издательство юридической литературы, 1955. Т. 1. 688 с.
27. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторoga. Київ : Форс Україна, 2019. 352 с.
28. Особистий архів Левітаса Ф.
29. Пігідо-Правобережний Ф. „Велика Вітчизняна” війна. Спогади та роздуми очевидця. Київ : Смолоскип, 2002. 288 с.
30. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Москва : Экономика, 2011. 230 с.
31. Рамазанов Ш., Левітас Ф. Формування радянської політики пам'яті щодо Голокосту та трагедії Бабиного Яру. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 травня 2021 року*. Київ, 2021. С. 51–54.
32. Снайдер Т. О тиранії: 20 уроков XX века. Москва : АСТ, 2018. 192 с.

33. Совершенно секретно. Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР (док и матер., сост. Дашичев В. И.). Москва : Наука, 1967. С. 115.

34. Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943–1946 / ред. М. Альтшулер, И. Арад, Ш. Красовский. Иерусалим : Яд-Ва Шем, 1993. 544 с.

35. Трахтенберг І. Бабин Яр. Минуле і сьогодення. Київ : Авіцена, 2016. 432 с.

36. Український інститут національної пам'яті. URL: old.uinp.gov.ua/news/yak-kdb-borovsya-iz-pam-yattu-pro-babin-yar-opublikovano-dokumentu

37. Хене Х. СС: орден „Мертвая голова” / пер. с англ. В. Ю. Воронова, И. А. Игоревского. Москва : Центрполиграф, 2004. 492 с.

38. Хонигсман Я. Катастрофа львовского еврейства. Львов : Львовское общество еврейской культуры им. Шолом-Алейхема, 1993. 58 с.

39. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 14, оп. 2, спр. 248, арк. 243.

40. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. Разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Издательство : Nota bene, 1992. 768 с.